

MİLLÎ HATIRAT TÜRÜ OLARAK İSLAMÎ DÖNEM TÜRK DESTANLARI ISLAMIC PERIOD TURKISH EPICS AS THE GENRE OF NATIONAL MEMOIRS

Mehmet Surur ÇELEPİ*

Öz

Türkler, var olma biçimlerini müşahhas bir zemine taşıdıkları büyük bir destan külliyyatına sahiptirler. Ortak bir aidiyetle anlamlı hale getirdikleri bu destanlar, Türklerin beşer tasarımlarından hareketle, ayrıcalıklı bir geçmiş hayat formunu barındırırlar. Bir edebi geleneğe aktarılan tasarımdaki beşer hayat ve var olma mücadelesi, ortak aidiyetle birlikte ortak geçmiş hayat formuna evrilir. Bu açıdan destanlar, insanların kendilerini bir kimlik üzerinden tanımlama ve tarif etme gereksinimlerinin somutlaştırıldığı birer "Millî hatrat"lardır. 12 ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu'yu Türk yurduna çevirmeye çalışanlar, maddi fetih için sınırlarını genişletirken manevi fetih için de İslami forma bürünmüş destanlarını yaratırlar. Battal Gazi'nin, Danişment Gazi'nin, Sarı Saltuk'un, Umur Gazi'nin hatrat nevindeki hayatlarını anlatan bu destanlar, bu toprakların kimlikli hale gelmesi için millî emellerin izlerini taşıyan millî hatrata dönüşürler.

Anahtar Kelimeler: Hatrat, Destan, Millî Kültür, Kimlik.

Abstract

Turks have a large canon of epics which they carried their ways of being to a tangible ground. These epics are given meaning by a common sense of belonging and they contain a special past form of living with reference to the civil envision of Turks. The human life and the struggle to survive in that envision are carried out to a literary tradition. Thus they turn into the past common form of living together with the common sense of belonging. In this respect epics are "national memoirs" in which people embody their necessity to identify and to describe themselves through an identity. The ones who aimed to make Anatolia a Turkish homeland between 12. and 15. centuries, enlarged their borders for the material conquest, besides they created epics in Islamic form for the spiritual conquest. These epics telling about the life stories of Battal Gazi, Danişment Gazi, Sarı Saltuk, Umur Gazi in the genre of memoirs, turns into national memoirs that contains the traces of national aims for the identification process of these lands.

Keywords: Memoirs, Epic, National Culture, Identity.

Giriş

Tarih sahnesinde kadim bir geleneğe ve kimliğe sahip olunduğunun en önemli işaretlerinden biri bir destan külliyyatına sahip olmaktır. Söz konusu destan geleneği başta kimlik olmak üzere kültürel insanın merkezinde yer alan birçok değer hakkında ayrıcalıklı bilgiler sunar. Söz konusu kimlik olgusu, ortak bir duyuş alanının olduğu tarihî bir zemine işaret eder. Bu alan, millî ve karakteristik bir alan olup tecrübe edilen yaşantılardan, ilişkilendirilen eşyaya dek, birlikte geliştirilen reflekslerle ve ortak hafızayla sistemli hale gelir. Yaratılan bu uzlaşma alanı, kültürel bellek kodlarını meydana getirir. Ortak duyuş olarak da tariflendirebileceğimiz kültürel bellek, millet olma bilinç ve idrakinin bileşenleri arasında yer alır.

Kültürel bellek canlı olduğundan ve sürekli iletişim halinde varlığını sürdürdüğünden geçmişle olan ilişkisinin duraksaması veya sona ermesi durumunda "unutma" meydana gelir. Bu durumda "hatırlama" çabası ortaya çıkar. Toplumsal bir temele dayanan hatırlama kültürü, dünü yok olmaktan kurtarır ve hatırlayarak yaşatmak neticesinde geçmiş yeniden kurulur (Assmann 2005, 45). Geçmişle ilişki kurma, insanların içinde buldukları âni anlamlı ve şekilli kılmasının yollarından birisidir. İnsanın geçmişle olan bağı bir yandan tarihî belge ve bilgiler, diğer yandan bir akış halinde oluşturulan zihin kodlamalarıyla kurulur. Bu iki yönlü bilgi kaynağından beslenen insan, evren içinde kendisine ve çevresine ilişkin koordinatları belirgin kılar, anlamlandırır ve belleğine kaydeder. Bu sayede oluşturulan ortak belleğe ilişkin kodlar veya dönüşümleri, sonraki tarihsel dilimlerde de zihinsel akış halindeki varlığını hatırlamalarla ortaya çıkarır. Çeşitli davranış, ifade ve uygulamalarla yansıtılarak geçmişle olan ilişkinin sürdürülmesinde temel işlevler üstlenir (Arslan, 2017, 9)

Kültürel kimliğin zihinsel şifreleri olan temel kodlar, çeşitli formlarla dışavurum şeklinde somutlaşarak kültür birikimlerini meydana getirir. Bu kültür birikimlerinin en önemlilerinden biri edebî eserlerdir. Jusdanis, bir milletin millet olabilmesi için sınırlarını genişletmek ve kendi edebiyatını yaratmak gibi iki koşula sahip olmaları gerektiğini bildirir (Çonoğlu, 2014, 152). Bu bağlamda edebiyat, kültürel kimliklerin üretilmesinde olumlu bir etken rolü oynar (Jusdanis, 1998, 77). Bir edebî gelenek olan ve söz / dilin bir vasıta olarak kullanıldığı anlatılar da bu açıdan bakıldığında bir yönüyle toplumların belleği

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, msururcelepi@gmail.com

durumunda olduklarından millî inşa sürecinde çok etkilidirler. Bunlar arasında özellikle destanlar ise toplumların ortak-kültürel belleğini, kimliğini ve tarihsel sürekliliğini yansıtmaya yönünden en zengin ve en derin yapıya sahip eserlerdir (Arslan, 2017, 9). Bu bağlamda destanlar, millî inşa sürecinin başat kaynaklarından sayılmalıdır.

1. Destanlar ve Millî İnşa Süreci

Destanlar genel olarak “Yeryüzünün ve kâinatın oluşumuna, kaostan kozmosa dönüşüm sürecine dair geleneksel dünya görüşlerinin ilk verileri olarak tanımlanabilecek olan mitlerden sonra ve çoğunlukla onların gölgesini ve çizgilerini bir çerçeve olarak taşıyan, gerek kahramanlarının ve gerekse olayların akışıyla birlikte tarihe ait zamanlarda olmuş olayların hikâyesi inancıyla, sözlü kültür ortamında ve yüz yüze bir iletişim bağlamında teatral çizgilere sahip bir biçimde anlatılıp nakledilen, en geniş anlamıyla kahramanlık ana temalı öyküleri” olarak tarif edilebilirler (Çobanoğlu, 2011, 16). Başka bir ifadeyle destanlar, “bazı tarihî devirlerin ruhunu barındıran, kutsallığına içine alan, aynı şekilde dönemin çeşitli vaziyetlerini millî güzellik anlayışıyla alışkanlıklarımıza lâyık olarak özetleyen, bunları zevk anlayışımızın binlerce yıllık süzgecinden geçiren, aynı şekilde halkın tarihini şekillendiren; hem sanatsal hem de tarihî şeceresini veren önemli anlatılardır” (İbreyev, 1998, 3).

Millî kimliğin oluşması, kültürel belleğin sürekliliğinin ve aktarımının garantisidir. Destanlar da milletlerin var olma biçimlerinin müşahhas bir zemine taşınmış şekilleridirler. Ortak aidiyetle anlamlı hale gelen bu metinler, milletlere ait evren tasarımı modellerinin tespitini mümkün kılacak saydamlıktadırlar. Denilebilir ki destanlar, bireyin kendini bir kimlik üzerinden tanımlama ve tarif etme gereksiniminin edebî form kazanmış biçimleridirler.

Destanlar, insan toplulukları düzeyinde karmaşayı düzene dönüştürmeyi amaçlayan metinlerdir. Aile, soy, boy gibi toplulukların, bir ardalıklarını anlamlı bir köke dayandırma ve aralarındaki bağı güçlendirme amacıyla yarattığı destan metinleri, insan topluluklarının kendilerine inanmak istedikleri bir tarih kurma sürecinin ürünüdürler. Mitolojiler dünyanın “ne”liğine ilişkin yanıtlara işaret ararken, destanlar insan topluluklarının tarihine ve kökenine dair cevapların toplamıdır. Bu bağlamda destanlar, millet hayatında yaşanan önemli kırılma noktaları karşısında halk düşüncesinin reaksiyon gösterme biçimidirler. Halkın duygu ve düşünce dünyasına ilişkin önemli ipuçları barındıran söz konusu destanlar, epik bi duyuş alanının ürünüdürler. Epik anlatı türlerinin genel karakteristiği, millî varoluş meselesine ilişkin temel kodlamalar yaparak ortak bir idrak zemini oluşturmaktır.

Kendini bir grup üzerinden tarif etme gereksiniminin bilinç dışı süreçler kaynaklı mistik bir katılım olduğu iddiasında olan Jung, parçası olunan grubun “büyük ve harika” bir grup olduğuna inanılması halinde bireyin gruba birlikte yücelen bir kahramana dönüştüğünü ifade eder (Jung, 2005, 58). Bireyin kökenini büyük yapıya bağlaması, bütüncül dünya görüşü kazanmasına destek olur. Bir kitleye mensup olmanın bireyde yarattığı tatmin, mitoloji ve destan kahramanlarının hatırlama figürüne evrilmesiyle yerini bağlanma duygusunun gücüne bırakır. Bir gruba ait olmanın yarattığı tatminin tekrarını mümkün kılan kahraman, birey ve millet düzeyinde soruların yanıtlarını barındıran figüre dönüşerek milli inşa sürecinin temel karakterine evrilir.

Çeşitli tipler ve motifler üzerinden, millî kimlik etrafında oluşan kahramanlık arzusunun doyurulmasını sağlayan destanlar, verilmek istenen mesajın oldukça açık bir biçimde iletildiği türlerdir. Teolojik alana kahraman tipolojisinin dâhil olmasıyla, sahip olduğu kutsiyeti Tanrı'ya dayandıran insan, sahneye çıkmış olur. Dünyayı, kutsalla olan ilişkisi üzerinden okuyan mitik zihin için insanın öznesi olacağı bir anlatı, ancak Tanrı kutunun paydaşı olmasıyla mümkündür. Bu sayede Tanrı inancı kahraman tipolojisi üzerinden varlığını sürdürdüğü gibi, bir milletin inşa serüveninde de etkili ve dolayısıyla belirleyici olacaktır.

Tahkiyeli metinler, farklı düzeyde bireysel ve sosyal gereksinimleri estetiğin sınırları içerisinde karşılama çabasıdır. Destan geleneği uçsuz bucaksız bozkırın veya ormanların içine birkaç ailelik obalar halinde dağılmış bir toplumsal yapının adeta kendine baktığı bir ayna gibi destanların anlattığı ideale ve modele, sosyo-kültürel hayatını kıyaslayarak eksik ve gediğini gördüğü, destanların mesajına yönelerek kendini eğittiği ve toplumsallaştığı bir okuldan başka bir şey değildir (Çobanoğlu, 2011, 24). Bu bağlamda destanlar, idealize edilmiş kahraman formlarının olaylar ve durumlar karşısında aldığı tutumlar üzerinden bireye; toplumsal bir eksiklik yahut gereklilik olarak görülen temlerin işlenişyle de sosyal yapıya modeller sunmaktadırlar. Bütün bu bileşenler, millî inşa sürecinde destanı ayrıcalıklı eserlerden biri haline getirir.

2. Edebî bir Tür Olarak Hatırat

Hatırat bilim, sanat, politika alanında ün yapmış kişilerin, başlarından geçen önemli olayları yahut yaşadıkları dönemin önemli olduğunu düşündükleri özelliklerini gözlemlerine ve bilgilerine dayanarak

anlattıkları edebî türün adıdır. Hatıratlarda duygu ve düşüncelerin, birtakım tecrübelerin başkalarıyla paylaşılma isteği vardır. Hatıratlarda olayların insan belleğinde bıraktığı izlerden giderek geçmişini yeniden yaşamak ve yargulamak ön plana çıkar. Hatıratlarda insan hayatının tamamının eksiksiz olarak yazılması şart değildir. Zaman süreci olarak hayatın tamamını içine alabileceği gibi bir dönemini, bir bölümünü, bir zaman dilimini yahut bir olayın geçtiği zaman sürecini içine alabilir (Aktaş, 2003, 189-190). Hatıratlar sadece belli kişilerin serüvenlerini dile getirmez. Aynı zamanda o kişilerin yaşadıkları çağların toplumsal durumuna, kültürel özelliklerine ilişkin önemli gözlem ve bilgileri de kapsar. Bu bakımdan hatırat türünde yazılmış eserler, çoğu kez okurlara birçok tarihi olayları da canlı olarak aktarırlar (Kavcar, vd., 2004, 179).

Günümüz literatüründe hatıratların belirgin özellikleri yukarıda aktarıldığı üzere özetlenebilse de tarihî süreçte hatıratların niteliği, neyi karşıladıklarına bağlı olarak değişim göstermiştir. Çünkü geçmişi kayıt altına almak, topluluk hâlinde yasamanın gereksinimlerindedir. Bu yüzden insanoğlunun tarihi yazarken birincil kaynağı kendi tecrübeleri olmuştur. Tarih yazıcılığı müspet bir bilim olarak kabul edilene kadar, hem Batı'da hem Doğu'da tarihler üsluplarına gösterilen itina bakımından edebî eserler arasında yer alır. Bu dönemde şahsi görüşler çerçevesinde günü gününe tutulan notlardan, hatıralardan yola çıkılarak yazılan tarih, tecrübelerin aktarıldığı bir paylaşım alanı özelliği gösterir. Bu görünümüyle olayların anlatıldığı bir vakayiname olmaktan ileri gitmeyen tarih yazımı, hatırat türüyle iç içe geçmiş durumdadır. Kişi geçmişteki olayları anlatarak bir yandan tarihi yazarken öte yandan tanıklıkları, izlenimleri, gözlemleri çerçevesinde kişisel tarihini de gözler önüne sermiş olur. Tarih yazma ihtiyacı ve kişilerin tecrübelerini gelecek kuşaklara aktarma isteğiyle ortaya çıkan hatırat türü, "insanın mükemmelliği" ilkesi çerçevesinde dünyayı keşfe girişen bireyin kendine yönelmesi ve kendi "ben"ini keşfetmeye başlamasıyla değişim gösterir. İnsanın kendini keşfetme serüveninde, basından beri tarih yazımıyla iç içe geçmiş olan hatırat yazımının tarihle ilişkisi başka bir boyut kazanır; edebî bir tür olarak kabul görmeye başlayan hatırat zamanla tarihin başlıca kaynaklarından biri hâline gelir (Öztürk, 2011, 304).

Hatıratlar daha çok bireylerle anılırlar. Bireyin tarih sahnesindeki konumu, söz konusu hatıratın içerdiği bilgileri ve aktardığı mesajları daha da belirginleştirir. Bir hatıratı bakarak, birey hakkındaki bilgilerin yanısıra olayın geçtiği dönemin sosyal, kültürel, politik ekonomik gibi birçok olgusu hakkında bilgi sahibi olunabilir. Bu yüzden hiçbir hatıratı bireysel serüven gözüyle bakılmamalıdır. Bu bağlamda hatıratlar gerçekleri yansıtmaya ve nesnel olma şartıyla tarihî belge özelliği de gösterebilirler.

Hatıratlar, bireysellikten sıyrılıp millî özellikler gösterince millileşerek, kültürel kimliklerin üretilmesinde önemli işlevler üstlenir ve millî hatıratı evrilirler. Bu evrilmeye hatıratındaki kahraman, kahramanın hayatı, kültürel belleğin ona yüklediği kimlik ve işlevler bireyle anılmaktan sıyrılıp bir kültür dairesi oluşturur. Bu andan itibaren hatırat bireysel özellikten çok millî özellikler göstermeye başlar. Türk kültür tarihinde, Orhun abidelerinden başlamak üzere birçok hatırat nevindeki eser aslında "millî hatırat" olarak kabul edilmelidir.

Söz konusu millî hatıratların, önemleri ve kültürel inşadaki işlevleri bireysel hatıratlardan çok daha fazladır. Bir savaş döneminde, bir askerin bireysel hatıratı ile yine aynı savaşta, millî idealizmin yüklendiği, ortak düşünceyi yansıtan ve herkesçe benimsenen bir ortak yaşam formuna sahip askere ait hatıratın kültürel bellekteki yeri çok daha fazladır. Bu ortak forma ait gerçek veya kurgulanan hayat, birçok ortak değer en müşahhas şekli olarak belirginleşir. Bu saatten sonra idealleştirilmiş hayat veya biyografi bütün milletin kendisini bulduğu bir forma bürünür. Bu form, kalıcılığı ve estetiği artırmak için bir sanat ürünü olarak paylaşımına açılır ve mekânlar ve zamanlar arasında nesilden nesile aktarılır. Böylelikle bireysel bir hatırat zamanla millî hatıratı evrilmiş olur.

3. Millî Hatırat Olarak Destan

Türklerin ortak bir aidiyetle anlamlı hale getirdikleri destanları, beşer tasarımlarından hareketle, ayrıcalıklı bir geçmiş hayat formunu barındırırlar. Bir edebî geleneğe aktarılan tasarımdaki beşer hayat ve var olma mücadelesi, ortak aidiyetle birlikte ortak geçmiş hayat formuna evrilir. Bu açıdan destanlar, insanların kendilerini bir kimlik üzerinden tanımlama ve tarif etme gereksinimlerinin somutlaştırıldığı birer "Millî hatırat"lardır. Bir kahraman tipolojisi etrafında şekillenen destanlar, dinleyiciye kökenine varma, dünyadaki varlığını anlamlı kılmaya olanağı tanırlar. Anlatının öznesi olan kahramanın geçmiş hayatı, genele yayılarak ve özdeşim kurularak millî hatıratı evrilir.

Destanların millî hatırat özelliği gösterebilmeleri için, tarihî bilgiler içermeleri gerekir. Tarihî olaylar folklor ile şekillendirilerek, türün özelliklerine uydurulur ve her türün biçimlendirme imkânlarına göre düzenlenir. Bundan dolayı burada verilen olayların tarihle ilişkisi ilave şeklindedir. Destanda şekillendirilen olaylar, tarihî gerçeğin toplumsal anlayışı ve kendi tarihine verdiği değerdir. Destan tarihin yavaş oluşumların derlemesi değil, tam tersine tarihe az veya çok tesirde bulunan halkın gelecekte beklediği

istekleri ile idealinin de bir görünüşüdür. Destanda yöntem olan başlı başına tarihî olaylar değil, halkın asrılar boyu arzuladığı, yaşayamasa da öyle olmak istediği tarihî anlayışdır (İbrayev, 1998, 165-166). Bu bağlamda destanların salt tarih olmadıkları fakat tarihin aydınlatılmasında başvurulabilecek yardımcı kaynak oldukları unutulmamalıdır. Bu husustaki en önemli detay, destanın tarihî mücadelenin yapısını değil ruhunu vermesidir (Çobanoğlu, 2011, 22) Destan, tarihin aktarılmış şekli değildir. Ferdi açıdan genişletilerek halkın ve milletin nasıl olması gerektiğini izah eden tarihin, toplumsal dünya görüşünün özüdür. Tarih, yaşananların dizisi ise; destan manevi düzenin görünüşüdür. Destandaki tarih gerçeğin kendisi değil, o halkın eleyip elde ettiği gerçeğidir. Buradaki tarih, estetik anlayışlarla, sosyal düşüncelerle bütünleşen manevi dünyanın malıdır (İbrayev, 1998, 199-308).

Anlaşıldığı kadarıyla destanlar tam anlamıyla tarih olmasalar da icracılar, naklediciler, dinleyiciler için tarihe yardımcı kaynak hüviyetinde olan, hürriyetin ifade edildiği estetik yaratılardır. Türkler için bu estetik yaratının kökeni olarak, ata kültürünün ata ruhlarına tapınma ve inanma sisteminin teşekkül ettiği devreler kabul edilir (Yıldırım, 2017, 54). Atalar kültü, ataların öldükten sonra bir takım güçlere sahip olarak geride kalanlara yardım edecekleri düşüncesine dayanır. Bu düşünce sisteminin sacayaklarından biri atanın hatırlanması ve bazı ayin / törenlerde anılmasıdır. Destan edebiyatının kökeni atalar kültürüne dolayısıyla hatırlamaya dayanıyorsa destan tam anlamıyla bir hatırlamanın ürünüdür. Destan kahramanına ait biyografinin hatırlanması ve uzun zaman sonra idealleştirilerek hürriyetin ifadesine dönüşmesi destanların millî hatırat olduklarının en açık göstergesidir.

Manevi bir miras olan destanlar, konuları itibarıyla hürriyetin ifadesi olsalar da destanlardaki mücadele destan kahramanının hayatıyla özdeştir. Bir anlamda bütün destanlar anlatılan kahramanın hayatının bir biyografisidir. Destanın konusunun geçtiği zaman ne kadar uzun olursa olsun, bu başından sonuna kadar bir kişinin hayatını aşamaz (Çobanoğlu, 2011, 113, 341). Halk bu kahramanın biyografisini benimser ve nakleder. Bu nakille birlikte millî hatırate dönüşme safhaları başlamış olur. Kahramanın bütün başarıları halkın faydasıdır ve halkın kaderinin tecellisidir. Bu bağlamda kahramanlığı anlatan destan kahraman açısından bir biyografi olsa da dinleyici açısından tarihine kaynaklık eden bir millî hatıratır.

Oğuz Kağan, Manas gibi başyapıt sayılabilecek destanlara sahip Türk destan külliyatındaki destanların hemen hemen tümü aynı zamanda birer millî hatıratlardır. Destan külliyatındaki destanların kahraman ve konularının zamanı, destanın millî hatırate evrilme sürecini belirginleştirir. Bu açıdan İslami dönem Türk destanları içerdikleri felsefe ve birbirinin devamı olmaları hasebiyle millî hatırat örnek en önemli destanlardandır.

4. Millî Hatırat Olarak İslami Dönem Türk Destanları

Oğuzlar, 10 ve 11. yüzyıllarda hızlanan Anadolu'nun fethinden sonra, manevi fethi de gerçekleştirmek için çeşitli politikalar geliştirirler. Osmanlılar, yeni toprakların vatanlaştırılması, siyasi ve toplumsal otoritenin sağlanması, birlik ve beraberliğin tesis edilmesi ve en önemlisi de yeni toplumun ihtiyacı olan kimliğin inşası için bazı kültürel faaliyetler gerçekleştirirler. Bu kültürel faaliyetlerin başında edebî eserler gelir. Bu çerçevede Türkistan ve Horasan menşeli din ulularının hayatlarına yönelik menkıbeler; gaza ve cihatlarda büyük başarılar elde eden kahramanların hayatları etrafında destanlar, yeni vatanda siyasi ve sosyal ortama derhal uyum göstermeleri ve kaotik ortamdan kurtulmaları için cahil Türkmenlere yönelik tasavvuf kaynaklı manzumeler yazılır veya anlatılır. Bir taraftan da kökeni eskilere dayanan anlatıların bu süreçte derlenmesi sağlanır. Bu eserlerin ortak gayelerinden biri yeni ülkenin, yeni toprağın vatan olarak benimsenmesini sağlamaktır (Çelepi, 2016, 66-67).

II. Murat devri (1421-1451) bu bağlamda önemli bir dönemdir. II. Murat devri siyasi, askerî ve idari alanda elde edilen başarılar, devlet ve toplum hayatındaki düzenlemeler açısından olduğu kadar, ilim, kültür ve sanat çalışmaları yönünden de ön plana çıkar. Bu çalışmaların bilinçli olarak yürütülmesiyle tarih yazıcılığı, tarihî takvimler, gazavatnameler, fetihnameler, destanlar kayıt altına alınır. II. Murat'ın başlattığı geniş kapsamlı kültürel ve bilimsel faaliyetlerin sonucu ve bizzat kendisinin teşvikiyle Oğuz geleneğinin günümüze taşınmasını sağlayan Yazıcızade Ali'nin Tarih-i Âl-i Selçuk'u ve Molla Ârif'in Dânişmend-nâme'si gibi önemli eserler bu dönemde yazılmış ve derlenmiştir. Yine bu dönemde (1436-1437) en eski nüshası yazılan ve Türk gazi tipini mükemmel bir biçimde aksettiren Battal-nâme, sadece halk arasında değil, Osmanlıların Rumeli topraklarında başlattıkları fetihler ve mücadeleler çağında da gaziler arasında sevilerek okunmuştur. Sonraki kısa zaman dilimi içerisinde Fatih Sultan Mehmet'in oğlu Cem Sultan, dedesinin yaratmış olduğu kültürel iklimin devamlılığıyla Saltuk-nâme'yi derletir. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı, bazı eserlerin derlenmesi, yazılması için devlet adamlarını veya yazarları bilinçli olarak teşvik etmiştir (Çelepi, 2016, 67).

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri ve Anadolu'ya yerleşmeleri ile beraber destan edebiyatları da yeni forma kendini uyarlamaya başlar. Bu çerçevede birbirinin devamı niteliğinde anlatılar üretilir veya derlenir. Baş örneği Dede Korkut Hikâyeleri olan bu eserler, Müseyyeb Gazi, Ebâ Müslim-nâme, Battal-nâme, Danişmend-nâme ve Saltuk-nâme şeklinde birbirini devam ettirerek bir bütün oluştururlar. Aynı zamanda epiko-romanesk olarak da kabul edilen bu eserler incelendiğinde, kahramanların halef-selef ilişkisi bağlamında şehit olmaya yakın bir zamanda, bayrağı devralacak yeni kahramanı müjdeledikleri ve ona biat istedikleri görülür. (Çelepi, Türkmen 2016, 169). Bu eserler Anadolu'daki daimî Türk-Bizans mücadelelerinin neticesinde yaratılmışlardır (Köprülü, 2003, 277). Anadolu'daki bu mücadele, dinî ideolojideki kuvvetin etkisiyle yalnız bir yönde görülerek Hristiyanlık-İslamlık mücadelesine dönüşmüş ve siyasi sebepler dikkate hiç alınmamıştır (Köksal, 1984, 36).

Battal Gazi, Emevîler döneminde Anadolu'da Bizans'a karşı yapılan savaşlarda ün kazanmış, Müslümanlar ve Türkler arasında gazi-velî kimliğiyle yüceltilmiş bir Arap emiri ve destan kahramanıdır (Ocak, 1992, 204). İslamiyet'in, Hristiyan Bizans'a karşı vermiş olduğu mücadeleler Battal'ın şahsında destanlaştırılmıştır (Köksal, 1984, 57). Battal-nâme konu ve kaynak bakımından yerli değildir. Ancak Türk muhayyilesiyle şekillendiği için millî destanlarımız arasında yer alır ve Anadolu'da teşekkül etmiş ilk Türk destanı sayılır. Destan, peygamber soyundan gelen bu İslam kahramanının, Müslümanlığı yaymak idealiyle yapmış olduğu savaşları anlatır. Mefkûresi; Rum diyarını İslam dairesine sokmak ve bu uğurda şehit olmaktır (Köprülü, 2003, 278-279). Battal-nâme, Battal'ın Anadolu'da Hristiyanlarla yaptığı savaşların büyük çapta eski Türk inançlarından ve İran peri masallarından alınan motif ve sahnelerle süslenmiş olduğu oluşur (Ocak, 1992, 207). Bu motifler ayıklandığında geriye sadece Emevi ve Bizans savaşları kalır. Arap tarihçiler, destanda anlatılanların tümünün doğru olduğuna inanırlar. Fakat bunların bazılarında menkıbe özellikleri görülür. Menkıbe ile gerçek tarih bütün orta çağ edebî ürünlerinde olduğu gibi Battal-nâmelerde de ayırt edilemeyecek kadar birbirine karışmıştır (Boratav, 1997,345).

İslami Türk destan geleneğinde Türk destan kahramanları Hz. Ali dolayısıyla Hz. Muhammet neslinden sayılmışlardır. Battal Gazi ve Danişmend Gazi, Hz. Ali neslindedir. Sarı Saltuk da Battal Gazi soyuna bağlanır (Yüce, 1987, 125). Battal Gazi'nin, Anadolu'da Kalenderî, Bektaşî ve Alevî gibi heterodoks zümreler tarafından benimsenmesi sosyal psikoloji ve kültür tarihi açısından çok önemlidir. Hz. Ali ve soyunu sevmeyen Emevilere mensup Battal'ın, Alevî ve Bektaşî zümrelerce sevilmesi, evrilerek Hz. Ali soyundan gelen Seyyid Battal Gazi'ye dönüşmesiyle gerçekleşir (Ocak, 1992, 205).

Battal-nâme, Arap-Bizans savaşını mücadelesini aktarırken Danişmend-nâme ve Saltuk-nâme tamamen Türk kültür ve tarih unsurlarıyla biçimlenmiştir (Demir, Erdem, 2006, 21). Bu destanlar, yakın zamanlarda olmuş tarihî olayların kahramanları hakkında meydana getirildiklerinden tarihî destan olarak kabul edilebilirler (Çobanoğlu, 2011, 48).

Türk-Bizans ya da Müslüman-Hristiyan mücadelelerini anlatan Danişmend-nâme, 1071 yılında kazanılan Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun büyük bir bölümünün Danişmendliler tarafından Türkler adına fethedilişini ve vatan yapılışını menkıbevi olarak işler (Demir, 2004, 17). Kahramanı Türk olan ve bu özelliğiyle Anadolu'da meydana getirilmiş ilk kahramanlık destanı sayılan bu eser, Danişmend Gazi'nin İç Anadolu'da Bizans'a yaptığı fetihlerle şöhret bulmasını ve kendi adına devlet kurmasını fetih menkıbeleriyle anlatır (Ocak, 1993, 478). Danişmend Gazi'nin aslı adı Ahmed'tir. Gündüzleri savaş eğitimi geceleri de dinî ilimler tahsil ederek âlimlik mertebesine ulaştığından "Danişmend" olarak adlandırılır (Özaydın, 1993, 467). Destanda anlatılan olayların tarihî gerçeklere uygun olması, adı geçen kahramanların tarihî şahsiyetler oluşu ve destandaki coğrafyanın Anadolu coğrafyasına uygunluğu dolayısıyla, Türk edebiyatında tarih kitabı olarak karşılanmıştır (Banarlı, 2001, 302). Danişmend Gazi ve çevresindekiler, Kitâb-ı Dede Korkut'taki gibi eski Türk inançlarını yansıtan kişiler değil; tam anlamıyla Sünnî inançlara göre yaşayan şahsiyetlerdir ve ibadetlerini asla aksatmazlar, haramdan uzak dururlar (Ocak, 1993, 479). Bu tarihî kahramanın şahsiyetini anlatan eser, onu Seyyid Battal ile Emîr Ömer'in silsilesine mensup sayar ki bu bağlamda Danişmend-nâme, Battal-nâme'nin bir devamı dahası Anadolu'nun fethine ait Türk destanının ikinci bir dairesi olarak sayılabilir (Köprülü, 2003, 280).

Danişmend Gazi destanı, destan olduğu kadar popüler bir halk tarihinden başka bir şey değildir. Danişmend gazi, eski karakteristik Türk destanlarına çok benzemediği muhakkaktır. Bunun sebebi bu hikâyenin destanlaşacak kadar bir sözlü devre geçirmeden kağıda çekilmiş olmasıdır (Atsız, 2017, 51).

Saltuk-nâme, bazı özellikleriyle diğer iki destana göre ön plana çıkar. Köprülü, destanın diğerlerine göre daha güçlü olduğunu fakat kuvvetli bir sanatkarın eline düşmediği için iki ayrı tabakadan birleştirilen ve birbirine layıkıyla bağlanmamış epizotların gelişi güzel sıralanmasıyla bir taslak mahiyetinde kaldığını ve bu yüzden destan, Fransızların Roland destanı ile karşılaştırıldığında, Roland destanı gibi edebî bir bütün şeklini alamadığını söyler (Köprülü, 1943, 441).

Anadolu ve Rumeli'nin fethi sırasında gazâlara katılan, kerametleriyle henüz hayatta iken efsanevi bir şahsiyet haline gelen XIII. yüzyıl alp erenlerinden Sarı Saltuk'un menkıbevi hayatını, savaşlarını ve çeşitli kerametlerini içeren Saltuk-nâme, Türk destan külliyyatının en önemli eserlerindedir (Akalin, 1994, 360). Anadolu'daki birçok derviş gibi Buharalı olan Sarı Saltuk'un, bir Bektaşî velisi olduğu ve Dobruca'da Babadağı çevresindeki Türkmenlerin lideri olduğu bilinmektedir (Babinger 1997, 220). Vilâyet-nâme ve Seyahat-nâme'de Rum'a yedi krallıkta nam sahibi olmak ve İslamiyet'i yaymak için gönderildiği, tahta kılıçla silahlandırıldığı anlatılır (Dankoff, vd., 1998, 347).

Sarı Saltuk eserde bir Türk kahramanı olarak tanıtılır. Saltuk-ı Türk adıyla anılır her vesileyle Türklük yüceltilir. Türk milleti üzerindeki tesiri uzun süre devam eden Saltuk hakkında, birçok menkıbe halk ve özellikle gaziler arasında ağızdan ağıza dolaşmış, fetihler sırasında ordunun manevi gücünü arttıran unsurlardan biri haline gelmiştir (Akalin, 1994,361).

Türkmen babaları gibi Sarı saltık da geleneği sürdüren bir gazi derviştir. Sarı Saltık, diğer din uluları gibi yalnızca kerametler gösterip, gayri Müslimleri etkileyerek Müslüman olmaya ikna etmez. O hem bir ehl-i keramet velî, fakat aynı zamanda savaşçı, gaza ehli bir şeyhtir. Bu bağlamda hem Hacı Bektaş gibi evliyadan, hem de Seyyid Battal ve Melik Dânişmend tipindeki gazilerden ayırır. Kendinden birkaç yüzyıl sonra aynı bölgelerde faaliyet gösterecek olan Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli) ve Otman Baba gibi gazi-dervişlerin öncüsü bir tip olarak öne çıkar (Ocak, 2002, 86). Bu bağlamda bütünün son parçası olan Saltuk-nâme, diğerlerine ek olarak irşat düşüncesiyle de farklılıklar gösterir. Saltık cihat edip fethederken aynı anda mürşitlik yaparak etrafındaki insanlara İslamiyet'i ve bazı bilgileri irşat eder. Diğer destan kahramanlarının özelliklerine artı olarak bir camide, medresede veya kilisede insanları bilgilendirir.

Sarı Saltuk, tam bir İslam misyoneridir. Bir misyoner yalnız kendi dinini ve kültürünü değil aynı zamanda diğer milletlerin dinini ve kültürünü de bilmek zorundadır. Hristiyanlara vaazlar verip İncil'i okuması, Sarı Saltuk'un bir din naşiri olduğunu gösterir (Yüce, 1987, 103). Halk ananesi de Sarı Saltuk'u bir fatih, bir din naşiri olarak göstermektedir. Saltık, din esaslarını derin bir vukufu öğrenip onlara hâkimiyet tesis ettiğinden Saltuk-nâme'de Sarı Saltuk, Seyyid, Seyyid Hazreti, Evliyanın Seyyid, Sultan'ı Evliya, Seyyid Enbiya gibi dinî unvanları kazanmış, dört kitabı ezbere bilen kuvvetli bir din adamı olarak anlatılır (Yüce, 1987, 101-102).

Kendisinden önceki destanlara ek olarak Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait tarihî bilgiler içerir. Eserdeki tarihî vakalar, Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden başlayıp Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrinde sona erer. Bu tarihî olaylar, Sarı Saltuk'un şahsiyeti etrafında toplanarak kahramanın şahsında bir Türk destanı oluşturur (Yüce, 1987, 306). Bu tarihî vakalar geniş bir coğrafyada gerçekleşir. Anadolu, Rumeli ve Kırım'daki savaşların yanında Suriye, Mısır, Hicaz, Habeşistan, İran, Hint, Kafkasya, Türkistan, Çin hatta Endülüs'te dahi seyahatlerin ve savaşların olduğu aktarılır (Köprülü, 1943, 434).

İslami dönem Türk destanlarının en önemlilerinden biri de üzerinde pek durulmayan fakat diğer destanlar kadar önemli olan Umur Gazi Destanıdır. Umur Bey hakkında en ayrıntılı bilgi onun gazalarını anlatan Düstürnâme-i Enverî adlı eserde yer alır. Eserde Batı Anadolu Türk beyliklerinin en güçlülerinden olan Aydınogluları hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler yer alır. İyi bir asker, siyaset ve devlet adamı olan Gazi Umur Bey'in 26 gazası ayrıntılı biçimde anlatılır (Öztürk, 2012, xxx-xxxı). 14. Yüzyılın ilk yarısında, Türk dünyasının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Umur Gazi, Aydın-İzmir yöresine hâkim olan Aydınogluları Beyliği'nin kurucusu Mehmed Bey'in oğludur.

Umur Gazi, dağınık güçlerin hâkim olduğu Adalar Denizi çevresinde ve Anadolu'da Aydınoglularını daha güçlü kılmak için, bir gazi olarak kâfir illerine seferler düzenleyen, oralara zarar veren, güçsüz kılan, dolayısıyla sonraki seferlerde kolaylıkla fethedilmesini sağlayan bir devlet adamıdır. Devlet adamı olarak, ülkesinde ve insanlar arasında ticari ve iktisadî ilişkilere büyük önem verir (Baykara, 1990, 98-99).

İslami dönem Türk Destanlarının başat örneklerinden olan Battal-nâme, Danişmend-nâme, Saltuk-nâme ve Umur Gazi Destanı 12. ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu'yu Türk yurduna çevirmeye çalışan Batı Türklerinin, maddi fetih için sınırları genişletirken manevi fetih için de İslami forma bürünmüş olarak yarattıkları destanlardır. Söz konusu destanlar birbirinin devamı niteliğinde olan destanlardır. Her destanın sonunda destan kahramanına bundan sonra görevi devralacak halefinin kim olduğu bildirilir. Böylelikle yeni destan başlamış olur.

Bir zincir hüviyeti gösteren İslami dönem Türk destanları, birden fazla biyografinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu destanlar içerdikleri mesajlar gereği millî hatırat özelliği gösterirler. Bütüncül bir bakış açısıyla bakıldığında söz konusu destan kahramanlarının tümü Anadolu'yu paylaşmışçasına Anadolu'nun ve Balkanların farklı bölgelerini fethetmeye, İslamlaştırmaya ve Türkleştirmeye çalışırlar.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için mücadele eden Battal Gazi'nin, Doğu ve Batı Karadeniz ve İç Anadolu için mücadele eden Danişment Gazi'nin, Marmara ve Balkanlar için Mücadele eden Sarı Saltuk'un, Ege için mücadele eden Umur Gazi'nin kahramanlıklarla örülü biyografilerini anlatan bu destanlar, bu toprakların kimlikli hale gelmesi için millî emellerin izlerini taşıyan millî hatıratlara dönüşürler.

Tarihî Türk destanı olarak da kabul edilen bu destanların tümü, Türk destan geleneğindeki icra ortamı, anlatıcı ve dinleyici unsurları olmayan daha çok yazılı halde bulunan destanlardır. İçerdikleri tarihi bilgi ve gerçekler diğer Türk destanlarına göre daha fazladır. Bu destanları okuyanlar, destan kahramanlarının Anadolu'nun fethi ve dönüşümü için sergiledikleri kahramanlıkları önemsemiş ve gerektiğinde yol haritası olarak benimseyip çeşitli durumlarda da telmihlerde bulunmuştur.

Sonuç

Hatıratlar, önemli bir edebî ürün olmalarının yanı sıra, tarih yazıcılığının ilk örneklerinden kabul edildiklerinden milletlerin kültürel bellekleri hakkında ayrıcalıklı bilgiler barındırırlar. Bu bağlamda hatıratlar, bireysellikten sıyrılıp millî özellikler gösterince millileşerek, kültürel kimliklerin üretilmesinde önemli işlevler üstlenir ve millî hatıratlara evrilirler. Türklerin ortak bir aidiyetle anlamlı hale getirdikleri destanları, beşer tasarımlarından hareketle, ayrıcalıklı bir geçmiş hayat formunu barındırırlar. Bir edebi geleneğe aktarılan tasarımdaki beşer hayat ve var olma mücadelesi, ortak aidiyetle birlikte ortak geçmiş hayat formuna evrilir. Bu açıdan destanlar, insanların kendilerini bir kimlik üzerinden tanımlama ve tarif etme gereksinimlerinin somutlaştırıldığı birer "Millî hatırat"lardır. Battal Gazi, Danişmend Gazi, Sarı Saltuk ve Umur Gazi'nin mücadelelerinin Türk İslam sentezinin İslam ve kahramanlık perspektifinden yansımalarıyla oluşan İslamiyet sonrası Türk destanları külliyyatı içerdiği menkıbeler, mücadeleler, teolojik bilgiler, gerçek coğrafya ve toponomi bilgileri, tarihî vakalar, devlet düzeni, toprağı kimlik kılma felsefesi gibi ayrıcalıklı bilgilerle Türklerin kültürel belleklerinde millî hatırat olarak yaşamaya devam etmektedir. Bu külliyyat, söz konusu kahramanların bireysel mücadele ve serüvenlerinden çok, Türklerin 12 ve 15. yüzyıllardaki Türklük, İslam, fetih, toprak tasarımları hakkında ayrıcalıklı bilgiler sunan birer millî hatırat olarak kabul edilebilirler.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. Haluk (1994). Ebülhayr Rûmî. *İslâm Ansiklopedisi*, C10, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s.360-362.
- Aktaş, Şerif (2003). *Yazılı ve Sözlü Anlatım*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arslan, Mustafa (2017). *Başkurt Türklerinin Tarihî Destanı İdigeyle Moradım*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Asmann, Jan (2005). *Kültürel Bellek*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Atsız, H. Nihal (2017). Türk Destanını Sınıflandırma Tecrübesi. *İslamiyet Öncesi Türk Destanları* (Hzl. Saim Sakaoglu, Ali Duymaz) Ankara: Ötügen Yayınları.
- Babinger, Franz (1997). Sarı Saltık Dede. *İslam Ansiklopedisi*, C.10. s.220-221. MEB Yayınları.
- Banarlı, N. Sami (2001). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. C1. Ankara: MEB Yayınları.
- Barkan, Ö. Lütfi (1942). İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, S.2, s.279-300, Ankara.
- Baykara, Tuncer (1990). *Aydınöğlü Gazi Umur Bey*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Boratav, P. Naili (1997). Battal, *İslâm Ansiklopedisi*. C. 2, Ankara: MEB Yayınları, s. 344-351.
- Çelepi, M. Surur (2016). Anadolu'da Toplumsal Kimliğin İnşası ve Dede Korkut Boylarındaki Bireyin Tekâmülü. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 25, s. 65-89.
- Çelepi, M. Surur, Türkmen, Osman (2016). Manisa Yeşilyurt'ta Sarı Saltuk Türbesi ve Umur Gazi. *Prof. Dr. İsmail Çetişli Hatıra Kitabı*. s.169-183. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Özkul (2011). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çonoğlu, Salim (2014). Ata Govşudov'un Ferman Romanında Milli Kimliğin Yeniden İnşası Sürecinde Milli Kültür Unsurları. *Bilgi*, Sayı 74.
- Dankoff, R. vd. (1998). *Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*. I. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Demir, Necati (2004). *Dânişmend-Nâme*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demir, Necati, Erdem, M. Dursun (2006). *Battal-Nâme*. Ankara: Hece Yayınları.
- Ibrayev, Şakir (1998). *Destanın Yapısı*. (Akt. Ali Abbas Çınar), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Jung, C. Gustov (2005). *Dört Arketip*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Jusdanis, Gregory (1998). *Cecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kavcar, Cahit vd. (2004). *Yazılı Ve Sözlü Anlatım*. Ankara: Anı Yayınları.
- Köksal, Hasan (1984). *Battalnâme'lerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara: Mifad.
- Köprülü, Fuat (1943). Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları. *TTK Belleten*, C. VII, Nr. 27
- Köprülü, Fuat (2003). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ocak, A. Yaşar (1992). Battalnâme, *İslâm Ansiklopedisi*. C. 5, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s.204-208.
- Ocak, A. Yaşar (1993). Dânişmendnâme, *İslâm Ansiklopedisi*. C. 8, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 478-480.
- Ocak, A. Yaşar (2002). *Sarı Saltık, Popüler İslam'ın Balkanlardaki Destanı Öncüsü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Özaydın, Abdulkerim (1993). Dânişmend Gazi. *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 467-469.
- Öztürk, Banu (2011). Tanzimat Yazarlarına Göre Hatırat Türü. *Tübar*, Sayı 29, s. 303-317.
- Öztürk, Necdet (2012). *Düstürnâme-i Enverî (19-22. Kitaplar)-Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Yıldırım, Dursun (2017). Türk Kahramanlık Destanları. *İslamiyet Öncesi Türk Destanları* (Hzl. Saim Sakaoglu, Ali Duymaz) Ankara: Ötügen Yayınları, s. 54-62.
- Yıldız, Naciye (2015). *Türk Dünyası Destanlık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yüce, Kemal (1987). *Saltuk-Nâme'de Tarihî, Dinî ve Efsanevi Unsurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.